

Α. ΓΚΑΡΤΖΙΟΥ-ΤΑΤΤΗ

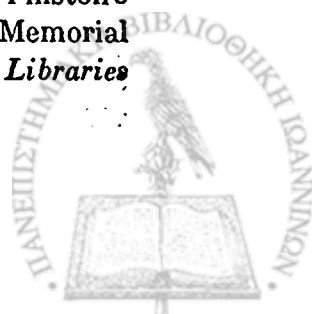
Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ Μ. Ι. FINLEY ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ*

Στον Pierre Vidal-Naquet

Εστιάζοντας το ενδιαφέρον μας σε ορισμένες πτυχές της προσωπικότητας και του έργου του Μ. Ι. Finley¹ θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε ότι η επιλογή μας αυτή δεν είναι τυχαία. Οφείλεται στο γεγονός ότι ο Finley, έχοντας μια ιδιαίτερη εξοικείωση με τα προβλήματα της ιστορικής μεθόδου και της κοινωνιολογικής θεώρησης του αρχαίου κόσμου, ήταν από τους πρώτους που προώθησε μια διαφορετική προσέγγιση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας. Για τον Finley ο σύγχρονος μελετητής της αρχαίας ιστορίας δεν πρέπει να έχει στραμμένο το ενδιαφέρον του μόνο προς το παρελθόν, αλλά οφείλει ταυτόχρονα να βρίσκεται και σε έναν συνεχή διάλογο με το παρόν. Έχοντας αφομοιώσει την ιδεολογία του δυτικού κόσμου ο ιστορικός της εποχής μας οφείλει να διατηρεί μια κριτική απόσταση που θα τον διευκολύνει να προσδώσει στο παρελθόν το νόημα που του ταιριάζει και να αποκαταστήσει τη διαλεκτική θεώρηση που συνδέει τους δύο κό-

* Ανακοίνωση στο Πρώτο Διεθνές Συνέδριο Ελληνικής Ιστορίας με θέμα: «Η Σύλληψη του Ελληνισμού από τους Ιστορικούς της Δυτικής Ευρώπης» (Δελφοί, 1-4 Ιουνίου 1990). Ευχαριστώ θερμά τους φίλους Ι.Ν. Περυσινάκη και Ν. Νικολάου για την υπομονή τους να διαβάσουν το χειρόγραφο και να του δώσουν αρτιότερη μορφή.

1. Για μια αποτίμηση του έργου του Μ. Finley μπορεί κανείς να συμβουλευθεί, πέρα από τις πολυάριθμες βιβλιοκρισίες, τις εξής συνθετικές μελέτες: P. Vidal-Naquet, «Economie et société dans le Grèce ancienne: l'oeuvre de Moses I. Finley» (*Archives européennes de sociologie*, 6 (1965) 111-43) (επανεκδ. στον τόμο *La démocratie grecque vue d'ailleurs*, Paris 1990 σσ. 54-94 και 330-42), και την «Εισαγωγή» των B. D. Shaw και P. P. Saller στην έκδοση των άρθρων του Finley με τον τίτλο *Economy and Society in Ancient Greece*, London 1981 (ελληνική μετάφ.: Α. Παναγόπουλος, *Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, τόμ. Α', Αθήνα 1988). Βλ. ακόμη Δ. Κυρτάτα, «Η συμβολή του Μ. Ι. Φίνλεϋ στη μελέτη της δουλείας στην αρχαιότητα» (*Ο Πολίτης*, τευχ. 54, Οκτ. 1982, 38-48). Cl. Mossé, «Moses Finley ou l'histoire ancienne au présent» (*Annales, ESC* 37.2 (1982) 997-1003). J. Cargill, «A Memorial Address for Sir Moses Finley» *The Journal of the Rutgers University Libraries* 48.2 (1986) 65-74).

σμούς. «Με όση μεγαλύτερη προσοχή ακούμε το παρελθόν, και όσο περισσότερο συνειδητοποιούμε ότι πρόκειται για ένα, σχεδόν απρόσιτο, παρελθόν, άλλο τόσο ο διάλογος μαζί του αποκτά κάποιο νόημα. Και στο τέλος, ο διάλογος αυτός είναι ένας τωρινός διάλογος, που αφορά το παρόν»¹.

Οι σπουδές του Finley πάνω στο δίκαιο και την αρχαία ιστορία καθώς και τα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής του επηρέασαν αποφασιστικά τον πνευματικό ορίζοντα του νεαρού τότε ιστορικού. Η σκέψη του επηρεάστηκε ιδιαίτερα από τη μελέτη των έργων του K. Marx, H. Pirenne και M. Bloch και από τη θητεία του στο Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών της Νέας Υόρκης (υπό τη διεύθυνση του Max Horkheimer). Η καντιανή λογική, η φαινομενολογική προσέγγιση και ο μαρξισμός θα αποτελέσουν τις κύριες συνιστώσες, οι οποίες θα στρέψουν τον Finley προς μια διαφορετική θεώρηση της αρχαίας ιστορίας: η μελέτη, η διδασκαλία και η έρευνα της επιστήμης αυτής δεν αποτελεί πλέον αυτοσκοπό. Η ιστορία ως επιστήμη θα πρέπει να συνδυάζεται και με τις άλλες συναφείς επιστήμες και να απευθύνεται σε ένα ευρύτερο κοινό². Στο περιβάλλον αυτό ο Finley διαμορφώνει και οριστικοποιεί τη θεμελιώδη αντίληψή του για την ιστορικότητα του ανθρώπου, απόρροια της οποίας είναι η γενικότερη στάση του σε ό,τι αφορά τον ενεργό ρόλο του ιστορικού στις σύγχρονες κοινωνικές διαδικασίες³.

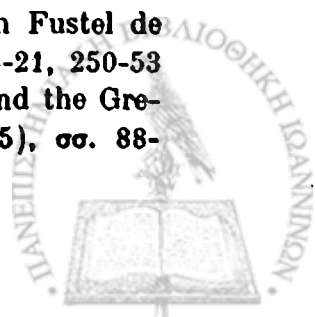
Λίγο μετά τον πόλεμο ο Finley θα στραφεί προς τη μελέτη της κοινωνιολογίας του W. Weber, η επίδραση της οποίας θα αφήσει έντονα τα ίχνη της στον μετέπειτα μεθοδολογικό του προσανατολισμό. Η χρήση του όρου «βαθμίδα», «στρώμα», θα προτιμηθεί και θα υποκαταστήσει τον μαρξιστικό ορισμό της «τάξης», ενώ η χρήση του «ιδεατού τύπου» θα προσδώσει ιδιαίτερο σημασιολογικό περιεχόμενο στις απόψεις του για τον τρόπο οργάνωσης της αρχαίας πόλης⁴. Η υιοθέτηση εκ μέρους του του «ιδεατού τύπου», όπου συμπυκνώνονται γενικά σχήματα και καταστάσεις,

1. Πβ. M.I. Finley, *Aspects of Antiquity. Discoveries and Controversies* (London, N. York 1977³), σ. 15.

2. Για το έργο και τις επιδράσεις του Ινστιτούτου στη σκέψη του Finley βλ. *Economy and Society*, σσ. XI κ.ε. (: *Οικονομία και Κοινωνία*, τόμ. Α' σσ. 18 κ.ε.).

3. Πβ. M. I. Finley, *Democracy Ancient and Modern* (London 1973) σ. 11' (ελλ. μετάφ.: Θ. Βανδώρος, *Αρχαία και σύγχρονη δημοκρατία*, Αθήνα 1975), σ. 75: «Η ιστορία των ιδεών δεν είναι ποτέ απλώς η ιστορία των ιδεών, είναι επίσης η ιστορία των θεσμών και αυτής της ίδιας της κοινωνίας».

4. Βλ. κυρίως τα άρθρα του M. I. Finley, «The Ancient City: From Fustel de Coulanges to Max Weber and Beyond» (: *Economy and Society*, σσ. 3-21, 250-53 (: *Οικονομία και Κοινωνία*, τόμ. Α', σσ. 41-53, 188-92) και «Max Weber and the Greek City-State» (: *Ancient History. Evidence and Models*, London 1985), σσ. 88-103, 122-25).

ενώ ελαχιστοποιείται ή αγνοείται τελείως η ιδιομορφία, η πολυπλοκότητα και τα ιδιαίτερα τους γνωρίσματα, προκάλεσε αρκετές αντιδράσεις από τους κριτικούς. Την απάντηση στις επικρίσεις αυτές την έχει δώσει ο ίδιος ο Finley σε πολλά σημεία του έργου του¹. Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στο εναρκτήριο μάθημά του στο Κάιμπριτζ, το 1971, θα τονίσει ότι «ακόμα και ένα ατελές μοντέλο είναι προτιμότερο από ένα μη μοντέλο»². Επίσης στις μελέτες του με θέμα την αρχαία πόλη, ο Finley αντιπαρέρχεται τα ποσοτικά μεγέθη στη συγκριτική αντιπαράθεση μεταξύ αρχαίας και σύγχρονης πόλης, καταλήγοντας στην άποψη ότι η «πόλη δεν είναι μεμονωμένη: είναι ένα ακέραιο τμήμα σε μια ευρύτερη κοινωνική δομή στον ελληνορωμαϊκό κόσμο, ένας θεμελιώδης θεσμός»³.

Έχοντας απόλυτη επίγνωση των δυσκολιών και των προβλημάτων που τίθενται για τον ιστορικό που προσφεύγει στα γενικά σχήματα, επιχειρεί να προσδιορίσει και τους περιορισμούς που θα πρέπει να έχει υπόψη του ο ιστορικός που ακολουθεί την κοινωνιολογική μέθοδο στη διαμόρφωση των «ιδεατών τύπων». «Οι ποικιλίες μέσα σε κάθε έναν τύπο, οι αλλαγές και οι εξελίξεις, οι συνέπειες πάνω σε όλο το φάσμα της ανθρώπινης σκέψης και δράσης, απαιτούν λεπτομερή, συγκεκριμένη έκθεση μια έκθεση, η οποία θα ήταν συγχρόνως και μια εξέταση του ιδανικού τύπου»⁴. Ένα κλασικό παράδειγμα «ιδεατού τύπου» αποτελεί για τον Finley η πόλη της Σπάρτης όπου συνενώθηκαν κάτω από την ενιαία δομή της αγωγής⁵ στοιχεία οικονομικά, πολιτικά, θρησκευτικά και κοινωνικά για να διαμορφώσουν μια «πόλη που στην ιδανική της μορφή αποτελούνταν από μια μοναδική τάξη ίσων, που κυριαρχούσε πάνω σε ένα συγκριτικά τεράστιο πληθυσμό υποτελών»⁶. Και αυτή ακριβώς ήταν και η τραγωδία της Σπάρτης. Παρασυρμένη σε μια εκτεταμένη στρατιωτική δραστηριότητα, υποχρεώ-

1. Βλ. M. I. Finley, «Histoire ancienne et généralisation» (: *Mythe, memoire, histoire, les usages du passé*, Paris 1981), σσ. 121-42 και *Economy and Society*, σσ. XX κ.ε. (: *Οικονομία και Κοινωνία*, τόμ. Α', σσ. 29 κ.ε.).

2. M. I. Finley, *Mythe, memoire, histoire*, σ. 235.

3. M. I. Finley, «The Ancient City» (: *Economy and Society*), σ. 23 (: *Οικονομία και Κοινωνία*, τόμ. Α', σ. 73).

4. 'Ο.π., σσ. 19 κ.ε. (και 68 αντίστοιχα).

5. M. I. Finley, «Sparta and Spartan Society» (: *Economy and Society*) σσ. 24-40 (: *Οικονομία και Κοινωνία*, τόμ. Α', σσ. 74-99, 193-96). Για τη σπαρτιατική αγωγή βλ. ακόμη την πρόσφατη συλλογική μελέτη: An. Powell (ed.), *Classical Sparta: Techniques Behind her Success*, (London 1989) και J.-P. Vernant, «Entre la honte et la gloire: l'identité du jeune Spartiate» (: *L'individu, la mort, l'amour. Soi-même et l'autre en Grèce ancienne*, Paris 1989) σσ. 173-209.

6. Πβ. M. I. Finley, «Sparta» (: *Economy and Society*) σ. 39 (: *Οικονομία και Κοινωνία*, τόμ. Α', σ. 98).

θηκε να αυξήσει σημαντικά τη στρατιωτική της δύναμη. Η ενσωμάτωση μη ομοίων στο στρατό σε ευρεία κλίμακα, οδήγησε τελικά την πόλη στο σημείο να αποβάλει τη συνοχή της. Έτσι «η μεγαλύτερη στρατιωτική επιτυχία της Σπάρτης κατέστρεψε το υπόδειγμα της στρατοκρατικής πολιτείας»¹.

Οι ιδιότυποι θεσμοί της Σπάρτης είναι ίσως ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα της τυπολογίας των πόλεων που εφαρμόζει ο Finley, μια τυπολογία που οφείλει πολλά στον M. Weber αλλά και στον M. Horkheimer. Οι επιδράσεις όμως που δέχτηκε ο Finley, και οι οποίες συνετέλεσαν στη διαμόρφωση της θεωρητικής του κατεύθυνσης, δεν σταματούν εδώ. Την εποχή που δίδασκε Ιστορία στο Πανεπιστήμιο του Rutgers (1948-1952) συνέχισε να συνεργάζεται με το Πανεπιστήμιο Columbia, γεγονός που τον έφερε σε επαφή με τα πρόσωπα εκείνα που θα επηρεάσουν ιδιαίτερα την οπτική του για την ανάλυση της αρχαίας οικονομίας. Ανάμεσα σε αυτούς συγκαταλέγεται και ο K. Polanyi², η επίδραση του οποίου γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στις πρώτες συγγραφικές δραστηριότητες του Finley. Στις εργασίες αυτές διαφαίνεται ήδη ο προσεκτικός και κριτικός τρόπος με τον οποίο ο Finley αντιμετωπίζει την ανθρωπολογική προσέγγιση κοινωνιών διαφορετικών από τις σύγχρονες³.

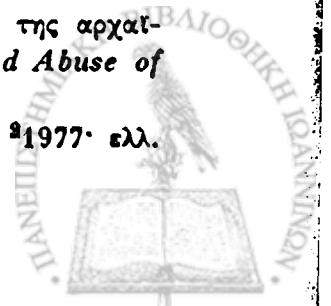
Στον *Κόσμο του Οδυσσέα*, ένα από τα πρώτα του έργα, που εκδόθηκε λίγο πριν από την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β', ο Finley προσπαθεί να ανιχνεύσει και να δια φωτίσει το νοητικό πλαίσιο των οικονομικών δραστηριοτήτων, έτσι όπως εμφανίζονται στην κοινωνία που περιγράφει ο ποιητής της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας*⁴. Το όφελος που αποκομίζουμε από το βιβλίο αυτό δεν έγκειται τόσο στα αμφίβολα συμπεράσματά του για την ταύτιση της κοινωνίας την οποία περιγράφει ο Όμηρος με εκείνη

1. 'Ο.π. σ. 40 (και 99 αντίστοιχα).

2. Για τις θέσεις του K. Polanyi, πβ. Y. Garlan, «L' oeuvre de Karl Polanyi. La place de l' économie dans les sociétés anciennes» (: *La Pensée* 171 (1973) 118-27). M. M. Austin & P. Vidal-Naquet, *Economic and Social History of Ancient Greece: An Introduction* (Berkeley, Los Angeles 1977) σσ. 7 κ.ε. S.C. Humphreys, «History, Economics and Anthropology: The Work of Karl Polanyi» (: *Anthropology and the Greeks*, London and Boston 1978) σσ. 31-75. T. J. Gigueira, «Karl Polanyi and Ancient Greek Trade. The Port of Trade» (*Ancient World* 10(1984) 15-30).

3. Για τα προβλήματα που παρουσιάζει η ανθρωπολογική προσέγγιση της αρχαϊκής εποχής, βλ. M. I. Finley, «Anthropology and the Classics» (: *Use and Abuse of History*, London 1975) σσ. 102-119, 230-33.

4. M. I. Finley, *The World of Odysseus* (N. York 1954. London ²1977. ελλ. μετάφ. Σ. Μαρκιανός, *Ο Κόσμος του Οδυσσέα*, Αθήνα, χ.χ.).

των σκοτεινών αιώνων¹, όσο στην ανάλυση της οικονομικής διάστασης του οίκου στην επική ποίηση. Σε αυτήν την κοινωνία, που διακρινόταν για την αριστοκρατική της διάρθρωση, ο οίκος αποτελούσε τον άξονα γύρω από τον οποίο στρεφόταν κάθε δραστηριότητα². Στον Κόσμο του Οδυσσέα, καθώς και στις αμέσως επόμενες μελέτες του, που σχετίζονται με τους νόμους της ανταλλαγής και τις διαφορές της ομηρικής κοινωνίας από τη μυκηναϊκή, ο Finley καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η τελευταία ομοιάζει περισσότερο με τα βασιλικά καθεστώτα της Μέσης Ανατολής³. Κατά τον Finley, ακόμα και το σύστημα κατοχής γης στη μυκηναϊκή εποχή είναι διαφορετικό από τα ανάλογα καθεστώτα ιδιοκτησίας στην αρχαϊκή και κλασική εποχή⁴.

Με το πρόβλημα της έγχειας ιδιοκτησίας κατά την κλασική εποχή, το θέμα δηλαδή της κατοχής, της διαθεσιμότητας και της υποθήκευσης της γης, είχε ασχοληθεί ο Finley στην πρώτη του εργασία, όπου πραγματευόταν το ζήτημα των ὄρων⁵. Οι ὄροι ήταν λίθινες ενεπίγραφες πινακίδες που τοποθετούνταν στα όρια των αγρών και όπου, κατά κανόνα, αναγράφονταν το όνομα του πιστωτή και το ποσό της οφειλής για την οποία το

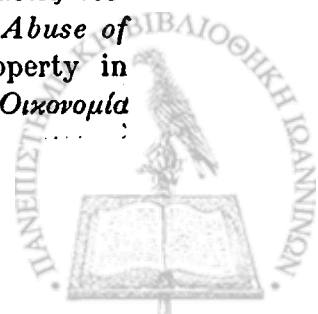
1. Βλ. και P. Vidal-Naquet, «Economie» (: *La démocratie*) σσ. 57-64.

2. Πβ. κυρίως τα κεφάλαια «Wealth and Labour» και «Household, Kin and Community» (: *The World of Odysseus*) σσ. 51-107 (: *Ο Κόσμος του Οδυσσέα*, σσ. 59-134). Για την έννοια του οίκου βλ. και M.M. Austin & P. Vidal-Naquet, *Economic and Social History*, σσ. 40 κ.ε. και πρόσφατα W. Donlan, «The Pre-State Community in Greece» (*SO* 64 (1989) 5-29).

3. Πβ. Μ. Ι. Finley, «Mycenaean Palace Archives and Economic History» και «Marriage, Sale and Gift in the Homeric World» (: *Economy and Society*), σσ. 199-212, 275-82 και 233-45, 290-97. Βλ. και P. Vidal-Naquet, «Economie» (: *La démocratie*), σ. 57 κ.ε.

4. Ο Μ. Ι. Finley επισημαίνει τη διαφορετική χρήση του όρου τέμενος κατά τη μυκηναϊκή και ομηρική εποχή στο άρθρο του «Homer and Mycenae» (: *Economy and Society*) σσ. 224 κ.ε., 231-2 και *Ο Κόσμος του Οδυσσέα*, σσ. 95, 97. Για το τέμενος βλ. τελευταία W. Donlan, «Homeric τέμενος and the Land Economy of the Dark Age» (*Museum Helveticum* 43.3 (1989) 129-145).

5. Μ. Ι. Finley, *Studies in Land and Credit in Ancient Athens, 500-200 B. C., the Horos Inscriptions* (N. York 1973 (1952)). Το έργο επανεκδόθηκε το 1985 από το Πανεπιστήμιο του Rutgers με εισαγωγή του P. Millet, η οποία περιέχει και το κείμενο των ὄρων που δημοσιεύτηκαν μετά την έκδοση του έργου του Finley. (Βλ. και [P. Millet, «The Attic Horoi Reconsidered in the Light of Recent Discoveries» και «Appendix I, Germain's Analysis of the Horos Inscriptions» (*Opus* 1 (1982) 219-230, 231-249). Με το θέμα των ὄρων ο Finley θα σχοληθεί και σε μεταγενέστερες εργασίες του· βλ. «The Alienability of Land in Ancient Greece» στον τόμο *The Use and Abuse of History* (London 1975), σσ. 153-60 και «Land, Debt and the Man of Property in Classical Athens» στον τόμο *Economy and Society*, σσ. 62-76, 132-54 (: *Οικονομία και Κοινωνία*, τόμ. Α', σσ. 132-54, 202-205).

υποθηκευμένο κτήμα χρησίμευε ως εγγύηση. Οι στήλες αυτές, που βρέθηκαν στην Αττική και σε ορισμένα νησιά του Αιγαίου, χρονολογούνται ανάμεσα στο 450 και 250 π.Χ. Στη μελέτη του αυτή ο Finley, αναγνωρίζοντας τον δικαιοϊκό χαρακτήρα των όρων διατυπώνει την άποψη ότι τα δάνεια που μνημονεύονται στις στήλες αυτές καθώς και η οροθέτηση των κτημάτων με αυτόν τον τρόπο, αποσκοπούσαν στη διασφάλιση των ορίων της κάθε γαιοκτησίας και δεν εξυπηρετούσαν ανάγκες πιστωτικών πράξεων.

Οι απόψεις αυτές του Finley μας δίνουν τη δυνατότητα να κατανοήσουμε κάποια πλευρά των μορφών υποθήκευσης στην Αθήνα, αφήνουν όμως πολλά περιθώρια αμφιβολιών πάνω στο ζήτημα της μη εμπορευματικής αξίας της γης. Η υποθηκευτική αυτή πρακτική αντανακλά τη σταθερότητα των ιδιοκτησιακών θεσμών, οι οποίοι αποτρέπουν, ως ένα βαθμό, την ελεύθερη διάθεση της γης ή την αλλαγή στο σύστημα της έγχειας ιδιοκτησίας¹. Δύσκολα, όμως, μπορεί να γίνει αποδεκτή η θέση του Finley ότι οι όροι αποτελούν μαρτυρίες της παρακμής των μικροκαλλιεργητών. Οι περισσότερες ενδείξεις ενισχύουν την άποψη ότι τα υποθηκευμένα κτήματα είναι αρκετά μεγάλης έκτασης, όπως μεγάλης αξίας είναι και οι προίκες που μνημονεύονται². Παραμένουν επομένως ασαφείς οι λόγοι που οδηγούσαν στο συγκεκριμένο υποθηκευτικό σύστημα. Η σχετική ορολογία που απαντάται στις στήλες αυτές (υπόθήκη, πράσις ἐπὶ λύσει, ἀποτίμημα) έρχεται σε αντίθεση με την ορολογία των Αττικών ρητόρων (υποκειῖσθαι, υποτιθέναι), πράγμα που μας εμποδίζει να διακρίνουμε τις υποχρεώσεις τόσο του δανειζόμενου όσο και του δανειστή. Είναι όμως ξεκάθαρο το γεγονός ότι η ανάπτυξη του συστήματος αυτού προϋποθέτει την ύπαρξη θεσμικού πλαισίου, το οποίο μπορεί να ρυθμίσει οικονομικές δραστηριότητες με χρεωστικό και υποθηκευτικό χαρακτήρα³.

Οι πρώτες αυτές εργασίες του Finley, οι οποίες αγγίζουν ορισμένα καίρια προβλήματα της αρχαϊκής και κλασικής εποχής, αποτελούν το υ-

1. Ο J.-P. Vernant, «La lutte des classes» στον τόμο *Mythe et société en Grèce ancienne* (Paris 1981 (1974)), σσ. 11-29 πιστεύει (ιδιαίτερα σσ. 15, 21) ότι θα πρέπει να υπήρχαν, πέρα από την υποθηκευτική πρακτική και περιθώρια για αγορά και πώληση της έγχειας ιδιοκτησίας.

2. Πρβ. Cl. Mossé, *La fin de la démocratie athénienne, la vie économique d'Athènes au IV siècle* (Paris 1976 (1962))· επιμ. ελλην. μετάφ. Γ.Κ. Βλάχος, *Το τέλος της αθηναϊκής δημοκρατίας* (Αθήνα 1978), σσ. 30 κ.ε. Ο P. Millet, «The Attic Horoi Reconsidered» αποστασιοποιείται και αυτός (σ. 222) από τις απόψεις του Finley, μολονότι διαφωνεί (σ. 224) με την Cl. Mossé όσον αφορά στην ακρίβεια των μαρτυριών που εκείνη χρησιμοποιεί.

3. Μια εμπεριστατωμένη ανάλυση των στοιχείων δικαίου που καθρεφτίζονται στους όρους προσφέρει η μελέτη του E. M. Harris, «When is a Sale not a Sale? The Riddle of Athenian Terminology for Real Security Revisited» (*CQ* 38 (1988) 351-381).

πόβαθρο και την αφετηρία για τη μετέπειτα ακαδημαϊκή και ερευνητική του δραστηριότητα, η οποία θα συνεχισθεί πλέον στη Μ. Βρετανία. Σε όλη αυτή την περίοδο, δηλαδή από το 1954 μέχρι το θάνατό του το 1986, ο Finley θα στραφεί οριστικά προς τη μελέτη της ιστορίας και της οικονομίας του αρχαίου κόσμου. Οι θέσεις του θα αναζωπυρώσουν τη συζήτηση σχετικά με το μοντέλο ανάλυσης που πρέπει να εφαρμοσθεί στην οικονομία του αρχαίου κόσμου.

Με άλλα λόγια, οι αντιλήψεις του 19ου αιώνα για «μοντερνίζουσα» ή «πρωτόγονη» ερμηνεία της αρχαίας οικονομίας¹, οι θεωρίες των K. Marx και M. Weber, καθώς και το όλο κλίμα της ιστοριογραφικής μεταλλαγής που σημειώθηκε στις παραμονές της δεκαετίας του 1930, θα σημασιοδοτήσουν στο εξής τις αντιλήψεις για την οικονομία. Στα πλαίσια αυτά εντάσσονται και οι εργασίες του J. Hasebroek², οι οποίες θα προσφέρουν ένα ακόμα θεωρητικό σημείο αναφοράς στο έργο του Finley. Παράλληλα, η αναζήτηση ενός θεωρητικού σχήματος για την ανάλυση της οικονομίας της αρχαιότητας στρέφει το ενδιαφέρον των ιστορικών περισσότερο προς τη μελέτη του όρου *οικονομία* αυτού καθαυτού και λιγότερο στην αξιοποίηση των πηγών εκείνων που παρέχουν πληροφορίες για τις οικονομικές δραστηριότητες. Για παράδειγμα, το ενδιαφέρον τους επικεντρώθηκε σε θεωρητικά έργα, όπως οι *Πόροι* και ο *Οικονομικός* του Ξενοφώντα ή ο *Ύευδο-αριστοτελικός Οικονομικός*, προκειμένου να ανιχνευθούν τα στοιχεία εκείνα τα οποία απαρτίζουν ένα κάποιο οικονομικό σύστημα. Ο Finley ο οποίος συμμετέχει στις αναζητήσεις αυτές, αφού αποκλείσει το «τι δεν είναι οικονομία», θα οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι από τα κείμενα αυτά απουσιάζει μια οικονομική θεωρία³. Τα επιχειρήματά του στηρίζονται κυρίως

1. Ήδη στη δεκαετία του '50 ο E. Vill («trois quarts de siècle de recherches sur l' économie greque antique», *Annales ESC* 9 (Jan.-Mar. 1954) 7-22) συγκέντρωσε τις κυριότερες τάσεις της οικονομικής ιστοριογραφίας. Βλ. ακόμα M. M. Austin & P. Vidal-Naquet, *Economic and Social History*, σσ. 3 κ.ε. και S. C. Humphreys, «Economy and Society in Classical Athens» στον τόμο *Anthropology*, σσ. 136-158.

2. Η κυριότερη αρετή του έργου του J. Hasebroek (*Staat und Handel im alten Griechenland*, (Tübingen 1928) και *Griechische Wirtschafts und Gesellschaftsgeschichte bis zur Perserzeit* (Tübingen 1931) είναι ότι προσπαθεί να διαφωτίσει το πρόβλημα της αρχαίας οικονομίας ενταγμένης στα πλαίσια της πόλης.

Την ίδια περίπου εποχή ο M. I. Rostovtzeff θα διατυπώσει στην κριτική του πάνω στο έργο του J. Hasebroek (1931), *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* (92 (1932) 333-39, ιδιαίτερα στις σελίδες 334-5) ότι «τουλάχιστον η οικονομία της ελληνιστικής εποχής μετά τον Αλέξανδρο διαφέρει από τη σύγχρονη οικονομία μόνο ποσοτικά, όχι ποιοτικά».

3. Βλ. κυρίως M. I. Finley, «The Ancients and their Economy» (: *Ancient Economy*, London 1973), σσ. 17-34 και «Aristotle and Economic Analysis» (: *Studies in Ancient Society*, London 1974), σσ. 26-52.

στην απουσία ενός ευρύτερου λεξιλογίου που να προσδιορίζει το σημαντικό πεδίο μιας οικονομικής θεώρησης. Παρόλα αυτά δεν μπορεί κανείς να διαφωνήσει με τις απόψεις του ότι η έννοια της οικονομίας στην αρχαιότητα ήταν συνδεδεμένη με το ανάλογο πολιτικό και κοινωνικό σύστημα το οποίο όριζε και καθήθυνε τις όποιες οικονομικές δραστηριότητες¹.

Η θεωρητική λοιπόν ένταξη της οικονομίας στα πλαίσια του πολιτικού συστήματος είναι διάχυτη στο έργο του Finley. Στις μελέτες που έχει αφιερώσει στις σχέσεις της πόλης-κράτους και οικονομίας διακρίνεται ολοκάθαρα η σημασία που αποδίδει στην εξάρτηση των οικονομικών δραστηριοτήτων από τις ανάγκες των πολιτικών πραγμάτων. Στη μελέτη του «Η Αθηναϊκή ηγεμονία: μια λεπτή ισορροπία»², η προσοχή του στρέφεται στον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί το εμπόριο στα πλαίσια της επεκτατικής πολιτικής της αθηναϊκής πόλης. Για τον Finley η δύναμη της Αθήνας, η οποία βασίζεται στον ναυτικό έλεγχο του Αιγαίου, προσδίδει στην πόλη την κύρια ιδιοτυπία της, που είναι η δυσανάλογη ανάπτυξη του εισαγωγικού εμπορίου εις βάρος του εξαγωγικού. «Η Αθήνα δεν θα μπορούσε να επιβιώσει ως μεγάλη δύναμη, ... χωρίς τακτική εισαγωγή, σε μεγάλη κλίμακα, σιτηρών, μετάλλων και ναυπηγικών υλικών»³. Για την προμήθεια των αγαθών αυτών το αθηναϊκό κράτος στηριζόταν κυρίως στον πλούτο που προερχόταν από εισφορές, φόρους και άλλες μη εμπορικές υποχρεώσεις των πολιτών και των συμμάχων τους, έσοδα δηλαδή που δεν ήταν αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης οικονομικής πολιτικής αλλά προέρχονταν από τον έλεγχο της θάλασσας. Το θεωρητικό αυτό σχήμα της «κλειστής» θάλασσας και του εισαγωγικού εμπορίου είναι ένας ακόμα από τους «ιδεατούς τύπους» που χρησιμοποιεί ο Finley, ο ρόλος, όμως, του εμπορίου είναι πιο πολύπλοκος από όσο εμφανίζεται στο περίγραμμα αυτό, το οποίο όπως κάθε μοντέλο, ορίζεται ως μια «απλοποιημένη δομή της πραγματικότητας και εκθέτει υποθετικές σημασιολογικές σχέσεις μέσα σε ένα γενικό σχήμα»⁴.

1. Για τη χρήση του όρου «οικονομία» κατά την ελληνική αρχαιότητα βλ. P. Vidal-Naquet, «Economie» (: *La démocratie*, σ. 75 κ.ε.· M. M. Austin & P. Vidal-Naquet *Economic and Social History*, σ. 8. Βλ. επίσης S. Todd Lowry, *The Archaeology of Economic Ideas. The Classical Tradition*, Durham 1987).

2. M.I. Finley, «The State and the Economy» (: *Ancient History*) σσ. 150-57, και «The Athenian Empire: A Ballance Sheet» (: *Economy and Society*) σσ. 41-61, 255-58 (: *Οικονομία και Κοινωνία*, τόμ. Α, σσ. 100-31, 197-201).

3. Πβ. M.I. Finley, «The Athenian Empire» (: *Economy and Society*) σ. 56 (: *Οικονομία και Κοινωνία* τόμ. Α', σ. 124). Προς την ίδια κατεύθυνση κινούνται και οι M. M. Austin & P. Vidal-Naquet οι οποίοι υποστηρίζουν την ύπαρξη κυρίως εισαγωγικού εμπορίου στην αρχαία Αθήνα.

4. M.I. Finley, «The Study of the Ancient Economy. Further Thoughts» (*Opus* 3 (1984) 5-11), σ. 10.

Πολλά από τα προβλήματα που αφορούν στο εμπόριο τα είχε ήδη επισημάνει ο Finley το 1962, στο Β' Συνέδριο της Οικονομικής Ιστορίας, όπου και πρότεινε ορισμένες γενικές αρχές που πρέπει να διέπουν τις αναζητήσεις αυτές: πρέπει να αναθεωρηθεί η μελέτη της αγοράς των προϊόντων και η διαφοροποίησή τους σε αναγκαία και μη αναγκαία. Να δοθεί περισσότερη σημασία στη μελέτη του εμπορίου, τόσο μεταξύ των ελληνικών πόλεων όσο και μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων. Να γίνει διάκριση ανάμεσα στο εμπόριο που ασκούν οι πόλεις και οι ιδιώτες. Να διαφωτισθεί ο ρόλος του πολέμου και οι επιδράσεις του στο εμπόριο. Να αναλυθούν οι νόμοι της αγοράς καθώς και ο ρόλος των ξένων σε αυτήν. Και ακόμα να προσεχθούν ιδιαίτερα τα αρχαιολογικά ευρήματα που σχετίζονται με οικονομικά θέματα¹.

Οι προτάσεις αυτές του Finley δεν γνώρισαν όλες την ίδια ανταπόκριση². Είναι όμως γεγονός ότι από τότε μέχρι σήμερα πολλές μελέτες πλούτισαν τις γνώσεις μας σε επί μέρους θέματα της εμπορικής δραστηριότητας, η οποία, κατά την ελληνική αρχαιότητα, δεν ήταν ούτε τόσο αυστηρά μη παραγωγική, «καταναλωτική», όπως την ονομάζει ο Finley, ούτε απόλυτα εξομοιωμένη με τον τρόπο λειτουργίας της οικονομίας στον σύγχρονο κόσμο, όπως θέλουν να την παρουσιάζουν οι «μοντερνιστές». Το γενικό σχήμα ή ο «ιδεατός τύπος» της πόλης που στηρίζεται μόνο στο εισαγωγικό εμπόριο είναι ένα ιδεολογικό κατασκεύασμα του Finley, μια «ουτοπία», και απαντάται ίσως, και σε κάποιο μόνο βαθμό, κατά το χρονικό διάστημα που η Αθήνα ασκεί μια επεκτατική πολιτική³.

1. M. I. Finley, «Classical Greece» (M. I. Finley (ed.), *Trade and Politics in the Ancient World, Second International Conference of Economic History, Aix-en-Provence 1962* (Paris 1965, N. York 1979)) σσ. 11-35, ιδιαίτερα σ. 33 κ.ε.

2. Βλ. για παράδειγμα τη μελέτη του B. Bravo «Remarques sur les assises sociales. Les formes d'organisation et la terminologie du commerce maritime grec à l'époque archaïque» (*DHA* 3 (1977) 1-59), ο οποίος δίδει έμφαση στο γεγονός ότι πολλές απόψεις για το εμπόριο είναι απλά υποθέσεις που οφείλουν την καταγωγή τους στους «ιδανικούς τύπους» των J. Hasebroek και M. Weber και υποστηρίζει, αντίθετα, την ύπαρξη εξαγωγικού εμπορίου ήδη από τον 8ο αι. π.Χ. Ο R. - J. Hopper, *Trade and Industry in Classical Greece* (London 1979), ακολουθεί, εν μέρει τη γραμμή που χάραξαν οι J. Hasebroek και M. I. Finley, ενώ ο A. Mele, *Il commercio greco arcaico, Prezis ed emporie* (Napoli 1979), αν και αντιμετωπίζει τα φαινόμενα σύμφωνα με την οπτική του J. Hasebroek, δεν αναφέρει πουθενά στο έργο του τον ίδιο τον J. Hasebroek, ίσως γιατί οι δικές του θέσεις για τις σχέσεις εμπορίου και πολιτικής καταλήγουν σε διαφορετικά συμπεράσματα από εκείνα του J. Hasebroek.

3. S. C. Humphreys, «Economy and Society» (: *Anthropology*) σ. 143 «η αυτάρκης πόλη... ήταν μάλλον μία συλλογική αναπαράσταση, ένας ιδανικός τύπος μάλλον, παρά μία ιστορική πραγματικότητα». -

Ήδη, μετά τις πρώτες μάχες του πελοποννησιακού πολέμου, οι πολιτικές συνθήκες στην Αθήνα άλλαξαν, και μαζί τους μεταβλήθηκαν και οι οικονομικές συνθήκες. Διαταράχθηκε η ισορροπία μεταξύ πόλης και υπαίθρου¹. Ο αγροτικός πληθυσμός ολοένα και περισσότερο εγκαθίσταται στην πόλη, γεγονός που δημιουργεί νέες βιοτικές ανάγκες. Διαφορετική κατανομή των αγαθών, ανάγκη νέων επαγγελμάτων, διαφορετικό είδος εμπορίου, ανάπτυξη του δανειοδοτικού και του τραπεζιτικού συστήματος² επιδρούν διαφορετικά στην κοινωνική οργάνωση της πόλης. Τα φαινόμενα αυτά επηρεάζουν όχι μόνο την αλλαγή του πολιτικού συστήματος, αλλά οδηγούν και στην εξαφάνιση όλων εκείνων των δομών οι οποίες μπορούσαν να στηρίξουν έναν «ιδεατό τύπο» της Αθήνας, όπως τον ορίζει ο Finley. Οι πρωταρχικές δηλαδή έννοιες της ιδεολογίας της πόλης του 5ου αιώνα έχουν χάσει πια τη συνήθη σημασία τους³. Παράλληλα με τον πολίτη, εμφανίζεται και ο «ιδιώτης», ενώ ταυτόχρονα η πολιτική κρίση της Αθήνας επηρεάζει ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο. Στη νέα αυτή πραγματικότητα του 4ου αιώνα π.Χ. παίζουν σημαντικό ρόλο όλο και περισσότερα άτομα που δεν έχουν πολιτικά δικαιώματα⁴. Πολίτες, μέτοικοι και δούλοι έχουν τη δυνατότητα να εργαστούν ως έμποροι, ναυτικοί ή τεχνίτες, διαμορφώνοντας έτσι έναν διαφορετικό ορίζοντα από εκείνον του 5ου αιώνα.

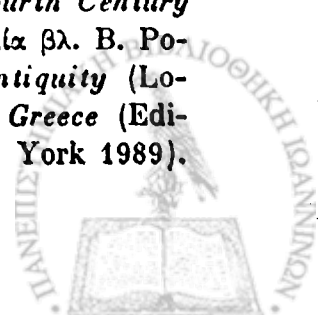
1. Για τη μεταβολή αυτή, πβ. J. - P. Vernant, «La lutttes des classes» (: *Mythe et Societé*, σ. 21)· S.C. Humphreys, «Economy and Society» (: *Anthropology*) σσ. 146 κ.ε. E. Will, «Un nouvel essai d'interprétation de l'*Athénaion Politeia* Pseudo-Xénophontique» (REG 91 (1978) 77-95) ιδ. σσ. 85 κ.ε.

Για την οικονομική κατάσταση στην Αθήνα κατά τον 4ο αι. π.Χ. βλ. το κλασικό πια βιβλίο της Cl. Mossé, *La fin de la démocratie athénienne* που ρίχνει φως στους οικονομικούς παράγοντες που οδήγησαν στην παρακμή της πόλης και της αθηναϊκής δημοκρατίας. Αντίθετα ο J. Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology and the Power of the People* (Princeton 1989), θεωρεί ότι η δημοκρατία της Αθήνας φτάνει στο απόγειό της κατά τον 4ο π.Χ. αι.

2. Βλ. τις πρόσφατες εργασίες των L. Migeotte, *L'emprunt public dans les cités grecques. Recueil de documents et d'analyse critique* (Québec, Paris 1984) και Fr. Vannier, *Finances publiques et richesses privées dans le discours athénien aux Ve et IVe siècles* (Paris 1968) (*Annales Littéraires de l'Université de Besançon*, 362).

3. Πβ. την κριτική του P. Vidal - Naquet στο βιβλίο της Cl. Mossé (*La fin de la démocratie athénienne*) «Athènes au IVe siècle: fin d'une démocratie ou crise d'une cité?» (*Annales ESC* 18.1 (1963) 346-51).

4. Βλ. Ph. Gauthier, *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs: IV - Ier siècle av. J. - C.*, Ecole Française d'Athènes 1985 (*Suppl. Bulletin de Correspondance Hellénique*, 12)· P. Mckechnie, *Outsiders in the Greek Cities in the Fourth Century B. C.* (London, N. York 1989). Για το ρόλο των γυναικών στην οικονομία βλ. B. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves: Women in Classical Antiquity* (London 1975)· D. M. Schaps, *Economic Rights of Women in Ancient Greece* (Edinburgh 1979)· R. Just, *Women in Athenian Law and Life* (London, N. York 1989).

Οι ποικιλίες ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές κατηγορίες και οι διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της κάθε μιας από αυτές προσείλκυσαν το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Finley, με αποτέλεσμα να στραφεί μετά το 1960 στη μελέτη του φαινομένου της δουλείας, ένα θέμα που είχε αρχίσει να απασχολεί σοβαρά τους ιστορικούς από τα μέσα του 18ου αιώνα και ύστερα¹. Εφαρμόζοντας και αυτή τη φορά το μοντέλο ανάλυσης που προσδιορίζει τα φαινόμενα με το γενικό τους περίγραμμα, ο Finley θέλησε να ξεπεράσει τον πολυσύνθετο χαρακτήρα και την αποσπασματικότητα μέσα από την οποία διαγράφεται η εικόνα των δούλων της αρχαιότητας και να παρουσιάσει τις γενικές και μη συγκεκριμένες παραμέτρους οι οποίες διαμορφώνουν το φαινόμενο της δουλείας². Θα επαναφέρει έτσι τη συζήτηση στα θεωρητικά προβλήματα που παρουσιάζει η δουλεία, ένα από τα πιο σημαντικά, κατά τη γνώμη του, συστατικά στοιχεία της ελληνικής κοινωνίας. Επηρεασμένος από τον M. Weber θα διατυπώσει την αντίληψη για ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών «βαθμίδων» ή «στρωμάτων», το οποίο καλύπτει όλες τις κοινωνικές κατηγορίες που έχουν στα δύο αντίθετα μεταξύ τους άκρα, τον ελεύθερο πολίτη και τον δούλο³. Για να γίνει περισσότερο κατανοητή η διαστρωμάτωση αυτή, ο Finley επιστρά την προσοχή μας στη σύνθετη πραγματικότητα της εποχής, όπου θα πρέπει να συνυπολογισθεί η ύπαρξη ή απουσία μιας ολόκληρης σειράς θεσμικών καταστάσεων, όπως η

1. Για τη σύγχρονη ιστοριογραφία βλ. M. I. Finley, «Ancient Slavery» στο *Ancient Slavery and Modern Ideology* (London 1980) σσ. 11-66· Y. Garlan, *Les esclaves en Grèce ancienne* (Paris 1982) σσ. 9-35· βλ. επίσης τη νεότερη επεξεργασία της βιβλιογραφίας των J. Vogt και H. Bellen από τους E. Hermann και N. Brockmeyer, *Bibliographie zur antiken Sklaverei*, Band i-ii (Bochum 1983).

Στον ελληνικό χώρο εκτός από τις μελέτες του Γ. Κορδάτου και του Π. Λεκατσά, καθώς και τις φιλολογικές αναλύσεις της Κ. Συνοδικού (*On the Concept of Slavery in Euripides*, Ioannina 1977) και του Ι. Ε. Στεφανή (*Ο δούλος στις κωμωδίες του Αριστοφάνη. Ο ρόλος και η μορφή του*, Θεσσαλονίκη 1980), η μελέτη του Δ. Κυρτάτα (*Δούλοι, δουλεία και δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής*, Αθήνα 1987) είναι η μόνη που, ακολουθώντας τη γραμμή του de Ste. Croix (βλ. πρκ. σημ. 3), καταπιάνεται με τα θεωρητικά προβλήματα του φαινομένου της δουλείας.

2. Βλ. κυρίως τα πέντε άρθρα του M. I. Finley που παρουσιάζουν οι εκδότες B. D. Shaw και R.P. Saller στον τόμο *Economy and Society*, σσ. 95-195 και *Ancient Slavery*.

3. Για την τυπολογία του φάσματος των «βαθμίδων» βλ. ιδιαίτερα το άρθρο του M.I. Finley «The Servile Statuses of Ancient Greece» (: *Economy and Society*) σσ. 132-49, 265-67. Για τα προβλήματα που παρουσιάζει στη μεθοδολογία του M.I. Finley η χρήση του όρου «βαθμίδες», «στρώμα», «επίπεδο», καθώς και για τις μεταφραστικές δυσκολίες που παρουσιάζει η απόδοση του όρου *stand* στα ελληνικά, βλ. G. E. M. de Ste. Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World, from the Archaic Age to the Arab Conquest* (London 1981) σσ. 85 κ.ε. και Δ. Κυρτάτα, «Η συμβολή του M. I. Φίνλεϋ», σ. 40 σημ. 42, και *Δούλοι, Δουλεία*, σ. 73.

ιδιοκτησία, η συσσώρευση του προϊόντος της εργασίας, η δυνατότητα μετακίνησης, η νομική προστασία, η ύπαρξη οικογένειας, και φυσικά η ανάλυση δεν πρέπει να περιορισθεί μόνο στην αντίθεση μεταξύ κυρίου και δούλου¹. Από το 1959 που παρουσίασε για πρώτη φορά τις απόψεις αυτές μέχρι τις τελευταίες του εργασίες που θα καλύψουν θέματα προσφοράς, ζήτησης, ακμής και παρακμής της δουλείας, ο Finley αποποιείται ή τροποποιεί τις αρχικές του θέσεις, προβαίνοντας στη διατύπωση αποριών παρά στην επίλυση προβλημάτων.

Όμως, οι αντιλήψεις του που κατευθύνονται στην άρνηση, για μια περιορισμένη χρονική περίοδο, των «ταξικών διακρίσεων» θα γνωρίσουν θερμούς υποστηρικτές και φανατικούς αντιπάλους. Στο ερώτημα, κατά πόσο οι δούλοι αποτελούσαν κοινωνική τάξη με τη μαρξιστική έννοια του όρου, οι απαντήσεις που δόθηκαν εξαρτήθηκαν κυρίως από την εκάστοτε ερμηνεία του μαρξιστικού ορισμού της κοινωνικής τάξης. Στο πλαίσιο αυτό, ο J.-P. Vernant, θα τονίσει, το 1965, ότι, όσον αφορά στην αρχαία ελληνική κοινωνία η πάλη των τάξεων είναι ένα φαινόμενο αρκετά πολύπλοκο. Αφορά όμως στα άτομα που έχουν δικαίωμα συμμετοχής στον πολιτικό χώρο, οπότε αυτόματα αποκλείονται οι δούλοι από τις «ταξικές» αυτές διακρίσεις². Την ίδια κατεύθυνση θα ακολουθήσουν λίγο αργότερα η Cl. Mossé και ο P. Vidal-Naquet³. Ο τελευταίος, μάλιστα θα υποστηρίξει ότι αν και η ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα αποτελούσε μια κοινωνία όπου η παρουσία των δούλων ήταν εμφανής, οι δούλοι δεν αποτελούσαν τάξη, ούτε ο τρόπος παραγωγής στηριζόταν στη δουλοκτητική διάρθρωση.

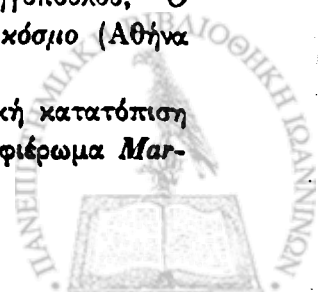
Αντίθετα, δεν είναι λίγοι οι ιστορικοί που εξαπέλυσαν σφοδρότατη κριτική στις θέσεις του Finley σχετικά με την εφαρμογή του φάσματος των «βαθμίδων» στις κοινωνικές κατηγορίες της αρχαιότητας. Για τον de Ste. Croix και τους οπαδούς του, η μαρξιστική οπτική μπορεί θαυμάσια να εφαρμοσθεί στον αρχαίο κόσμο, και στην έννοια της ταξικής πάλης μπορεί να συμπεριληφθεί και η διαμάχη μεταξύ κυρίων και δούλων⁴. Στην επι-

1. Πβ. M.I. Finley, «Servile Statuses» (:*Economy and Society*) σ. 148.

2. Πβ. J.P. Vernant, «La lutte des classes».

3. Βλ. Cl. Mossé, «Les classes sociales à Athènes au IVe s.» στον τόμο D. Roche (ed.), *Ordres et classes, Colloque d'histoire sociale, Saint-Cloud, 24-25 Mai 1967* (Paris, Halle 1973) σσ. 29-36. Βλ. επίσης P. Vidal-Naquet, «Les esclaves grec étaient-ils une classe?» «Réflexions sur l'histoire grecque de l'esclavage» (: *Le chasseur noir. Formes de pensée et formes de société dans le monde grec* (Paris 1983 (1981)) σσ. 211-48· (ελλ. μετάφ. Γ. Ανδρεάδης - Π. Ρηγοπούλου, *Ο μαύρος κυνηγός. Μορφές σκέψης και μορφές κοινωνίας στον ελληνικό κόσμο* (Αθήνα 1983) σσ. 223-61).

4. Βλ. de Ste. Croix, *The Class-Struggle*, σσ. 30 κ.ε. Για μια γενική κατατόπιση πάνω στη μαρξιστική αντίληψη για την οικονομία της αρχαιότητας βλ. το αφιέρωμα Mar-

χειρηματολογία του ο de Ste. Croix τονίζει ότι για την εφαρμογή των μαρξιστικών εννοιών έχει ελάχιστη σημασία η συνειδητοποίηση των ατόμων ότι ανήκουν στην ίδια τάξη, αντίληψη η οποία φαίνεται αρκετά βάσιμη. Δεν πείθει όμως απόλυτα όταν υποβαθμίζει ολόκληρο το ζήτημα της ταξικής πάλης στην αρχαιότητα, περιορίζοντάς το στις αντιθέσεις μεταξύ εκμεταλλευτών και αντικείμενων εκμετάλλευσης, άποψη η οποία μπορεί να οδηγήσει σε παρερμηνείες του φαινομένου της δουλείας.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι η όλη συζήτηση, είτε από την πλευρά του Finley και των υποστηρικτών του, είτε από την πλευρά των αντιπάλων του, έδωσε πρωτεύοντα ρόλο σε θέματα ορολογίας και μεθοδολογικών πλαισίων. Παράλληλα, ο Finley επιχείρησε να διεισδύσει και στην ανάλυση της φύσης της δουλείας στα πλαίσια της αρχαίας κοινωνίας και οι απόψεις του στο σημείο αυτό είναι αρκετά συγκεκριμένες¹. Διακρίνει δυο γενικές κατηγορίες δουλείας: τη δουλεία τύπου ειλωτείας και την εμπορευματική δουλεία (*chattel slavery*), όπου ο δούλος θεωρείται ως πράγμα, πωλούμενο ή αγοραζόμενο χωρίς κανένα νομικό δικαίωμα². Οι δύο αυτές κατηγορίες διαφέρουν ριζικά τόσο στην καταγωγή τους όσο και στη φύση των υπηρεσιών που προσφέρουν³. Στο Β' και Δ' κεφάλαιο του βιβλίου του *Ancient Slavery and Modern Ideology*, ο Finley ανιχνεύοντας τους μηχανισμούς της παραγωγής που οδήγησαν στην αύξηση της ζήτησης της χειρωνακτικής εργασίας, ύστερα από την απαγόρευση της δουλείας για χρέη, θα καταλήξει σε τρεις κύριες αιτίες που οδήγησαν στη γέννηση και την ακμή της εμπορευματικής δουλείας. Η συγκέντρωση της ιδιοκτησίας στους ολίγους είχε ως αποτέλεσμα την αδυναμία των ιδιοκτητών να την καλλιεργήσουν με τα μέσα που διέθεταν. Ως δεύτερη αιτία θεωρεί την ανάπτυξη της αγοράς και ως τρίτη την αδυναμία ανεύρεσης εναλλακτικής λύσης, αντικατάσταση δηλαδή της εργασίας των δούλων⁴.

Παρατηρούμε, επίσης, ότι ο Finley δίνει ελάχιστη σημασία στην οικονομική διάσταση του πολέμου και στο ρόλο του ως συντελεστή στην αύξηση του αριθμού των δούλων. Είναι ευκολονόητο ότι το μεγαλύτερο μέρος των δούλων δεν προήλθε από κατακτητικούς πολέμους. Οι πόλεμοι δη-

axism and the Classics (Arethusa 8 (1975)). Y. Garlan, *Les esclaves* και Δ. Κυρτάτας, *Δούλοι, δουλεία*.

1. Βλ. M.I. Finley, «Between Slavery» και «Serville Statutes» (: *Economy and Society*) σσ. 116-49, 265-67 και *Ancient Slavery*.

2. Αριστ. *Πολιτικά* I 1253 b.

3. Βλ. την ανάλυση των P. Vidal-Naquet, *Le chasseur noir* σσ. 224 κ.ε. (: *Ο μύθος κυνηγός*, σσ. 236 κ.ε.) και Y. Garlan, *Les esclaves και Guerre et économie en Grèce ancienne* (Paris 1983) σσ. 89 κ.ε.

4. Βλ. M.I. Finley, «Debt-bondage and the Problem of Slavery» (: *Economy and Society*) σσ. 150-66 και *Ancient Slavery*, σσ. 67-92.

μιουργούν αιχμαλώτους και όχι κατ' ανάγκη δούλους¹. Το δουλεμπορικό δίκτυο και τα μόνιμα κέντρα συγκέντρωσης ήταν βέβαια οι κύριες πηγές ανεύρεσης δούλων². Ένα μικρό όμως μέρος θα πρέπει να προερχόταν και από τους πολέμους, αφού η νομιμότητα της κατάκτησης και της λείας δεν αμφισβητούνται.

Ως κύρια αιτία της παρακμής του φαινομένου της δουλοκτησίας ο Finley θεωρεί την αλλαγή των πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών. Η δουλεία, κατά τη γνώμη του, άρχισε να χάνει έδαφος όταν εξέλιπαν οι λόγοι που τη δημιούργησαν, γεγονός που είχε ως συνέπεια να αντικατασταθεί η προσφορά εργασίας των δούλων από την προσφορά εργασίας των ακτημόνων χωρικών³. Δεν ήταν δηλαδή ο θεσμός της δουλείας που οδήγησε την πόλη στην παρακμή της. Αντίθετα, μάλιστα, σε όλο το διάστημα της ακμής της δουλείας «ο δούλος καθιστά δυνατό το κοινωνικό παιχνίδι, όχι γιατί εξασφαλίζει το σύνολο της φυσικής εργασίας (αυτό δεν θα γίνει ποτέ στην πραγματικότητα), αλλά γιατί η κατάσταση του μη-πολίτη, του απόλυτα ξένου, επιτρέπει στον πολίτη να είναι πολίτης»⁴.

Η σαφής αυτή αντιπαράθεση μεταξύ πολίτη και δούλου, η οποία δεν περιορίζεται μόνο σε θεσμικά πλαίσια, αντανακλά το σύνολο των κοινωνικών αντιλήψεων στον αρχαίο κόσμο, όπου τα φαινόμενα αποκτούν διαφορετική διάσταση από αυτή που έχουν στη δική μας κοινωνία. Συγκεκριμένα, η διαφορετική στάση της αρχαιότητας στο θέμα της ελευθερίας του ατόμου, όπου η ελευθερία νοείται μόνο σε ό,τι αφορά τα δικαιώματα των πολιτών⁵, θα υποχρεώσει τον Finley να αντικρούσει τους μελετητές εκείνους, και αναφερόμαστε εδώ στον J. Vogt και τους οπαδούς του⁶, που καταπιάνονται με την ανθρωπιστική πλευρά και την καταπάτηση των δικαιωμάτων και της ατομικής ελευθερίας των δούλων. Οι θέσεις αυτές του Finley, που παρουσιάζονται στο βιβλίο του *Ancient Slavery and Modern Ideo-*

1. Με την άποψη αυτή δύσκολα θα συμφωνούσαν η S. C. Humphreys («Homo Politicus and Homo Economicus: War and Trade in the Economy of Archaic and Classical Greece» (: *Anthropology*) σσ. 158-74) και ο Y. Garlan (*Guerre* σ. 38) σε ό,τι αφορά τον αρχαίο ελληνικό κόσμο.

2. Βλ. M. I. Finley, «War and Empire» (: *Ancient History*) σσ. 67-87, 119-121. Μαζί του συμφωνούν και οι M. M. Austin & P. Vidal-Naquet, *Economic and Social History*, σ. 14.

3. Πβ. M. I. Finley, «The Decline of Ancient Slavery» (: *Ancient Slavery*) σσ. 123-49.

4. Πβ. P. Vidal-Naquet, *Le chasseur noir* σσ. 217 κ.ε. (: *Ο μαύρος κυνηγός* σ. 230.

5. Βλ. M. I. Finley, «The Freedom of the Citizen in the Greek World» (: *Economy and Society*) σσ. 77-94, 261-62 (: *Οικονομία και Κοινωνία* τόμ. Α', σσ. 155-82, 206-8.

6. Για τις εργασίες του J. Vogt και όσες πραγματοποιήθηκαν υπό την καθοδήγησή του βλ. Y. Garlan, *Les esclaves*, σσ. 25, 28, 29.

*logy*¹, στηρίζονται στην αντίληψη ότι οι νεότερες χριστιανικές αντιλήψεις δεν έχουν καμιά σχέση με την κατανόηση της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας².

Η σύντομη αυτή αναδρομή στις θέσεις του Finley μας επέτρεψε να παρακολουθήσουμε τον τρόπο εφαρμογής μιας σύνθετης κοινωνιολογικής μεθόδου στη μελέτη της οικονομίας και της κοινωνίας της αρχαιότητας. Ο γόνιμος προβληματισμός που απορρέει από την προσέγγιση αυτή, η οποία δεν στοχεύει να αποκαλύψει το παρελθόν, αλλά να το κατανοήσει με τη βοήθεια σύγχρονου εννοιολογικού εξοπλισμού, μπορεί να προσφέρει πολύτιμη βοήθεια στην ιστορική έρευνα, όταν ο ιστορικός αποφύγει την παγίδα του αυστηρού «κοινωνιολογισμού», τον κίνδυνο των επιφανειακών γενικεύσεων και τις αυτόματες συναρτήσεις των ιστορικών συμβάντων με τις οικονομικοκοινωνικές διαδικασίες.

1. όπου το Γ' κεφάλαιο απηχεί ακόμα και τον τίτλο του έργου του J. Vogt, *Ancient Slavery and the Ideal of Man*, Oxford 1976).

2. Βλ. M. I. Finley, *Ancient Slavery*, σσ. 93-102.

